

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 212-220

ТЕОЛОГИЯ

УДК:

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_18](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_18)

ЗОРОАСТРИЗМДИН ОРТО АЗИЯДАГЫ ТАРЫХЫ

ИСТОРИЯ ЗОРОАСТРИМЗА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

HISTORY OF ZOROASTRIANISM IN CENTRAL ASIA

Зууридинов Өскөнбай

Зууридинов Өскөнбай

Zuuridinov Oskonbai

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

oskonbayzuuridinov@gmail.com

ORCID: 0009-0000-4903-0081

ЗОРОАСТРИЗМДИН ОРТО АЗИЯДАГЫ ТАРИХЫ

Аннотация

Зороастризм б.з.ч. VI кылымдарда азыркы Ирандын аймагында пайда болгон жана перстердин улуттук дини болуп эсептелет. Орто Азия аймагында перстер да жашагандыктан аймактын зороастризм менен кандайдыр бир байлынышы болгонун ойлосо болот. Бирок, зороастризм жайылган аймактарды бир гана перстер менен чектеп караганыбыз да туура эмес. Анткени, түрк элдеринин арасынан да зороастризмди кабыл алгандар болгон. Зороастризмдин улуттук дин экени чындык. Бирок, зороастризмдин түрк элдери арасында да жайылганы кызык жагдайды түзөт. Улуттук дин өзүнүн улутунун сыртына чыкпашы керек эле. Индияга качып барган зороастристер жергиликтүүлөр тарабынан парси деп аталган. Бул зороастризмдин перс элдери менен бүтүндөшкөнүн айгинелейт. Түрк элдери арасында зороастризмди кимдер кабыл алган болушу мүмкүн деген суроо туулат. Учурда зороастризмге таандык терминдерди улуттук жана диний баалуулуктардын ичинде колдонуп келебиз. Ал терминдердин кандай себептерден улам бизге жетип келгенине да тактоо киритүү керек. Андыктан бул макалада зороастризмдин Орто Азия жана ал аймакта жашаган элдер менен байланышына, ошондой эле Кыргызстандын аймагындагы таасирине токтолобуз.

Ачкыч сөздөр: зороастризм, мажусий, отпарастык, түрк элдери, Орто Азия

ИСТОРИЯ ЗОРОАСТРИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

HISTORY OF ZOROASTRIANISM IN CENTRAL ASIA

Аннотация

Зороастризм — национальная религия персов, возникшая в окрестностях современного Ирана в VI вв. до н. э. Поскольку персы также жили в Средней Азии, можно считать, что между этим регионом и зороастризмом существует некоторая связь. Кроме того, не следует думать, что зороастризм ограничивается регионом, где живут только персы. Потому что среди турок тоже были обращенные в зороастризм. Зороастризм, бесспорно, является национальной религией. Поэтому интересно распространение зороастризма среди тюрков. Национальная религия не должна выходить за пределы собственного народа. Зороастрийцев, переселившихся в Индию, местные жители называли парсами. Это показывает интеграцию зороастризма с персами. Возникают вопросы относительно того, кто из тюрков принял зороастризм. Сегодня мы используем концепции, принадлежащие зороастризму, в рамках наших национальных и религиозных ценностей. Нам также необходимо ответить на вопрос, как эти понятия вошли в наш язык. Поэтому в этой статье мы сосредоточимся на отношениях между зороастризмом и общинами Центральной Азии и обсудим его влияние в окрестностях Кыргызстана.

Ключевые слова: зороастризм, мажусий, огнепоклонство, тюрки, Центральная Азия

Abstract

Zoroastrianism is the national religion of the Persians, which originated in the vicinity of present-day Iran in the 6th century BCE. Because Persians also lived in Central Asia, we can consider that there is some connection between this region and Zoroastrianism. In addition to this, we should not think that Zoroastrianism is limited to the region where only Persians live. Because there have also been converts to Zoroastrianism among the Turks. Zoroastrianism is unquestionably the national religion. Therefore, the spread of Zoroastrianism among the Turks is interesting. A national religion should not extend beyond its own people. The Zoroastrians who migrated to India were called Parsis by the locals. This shows the integration of Zoroastrianism with the Persians. Questions arise regarding who among the Turks adopted Zoroastrianism. Today, we use concepts belonging to Zoroastrianism within our national and religious values. We also need to answer the question of how those concepts entered our language. Therefore, in this article, we will focus on the relationship between Zoroastrianism and the communities in Central Asia, and we will discuss its influence in the vicinity of Kyrgyzstan.

Keywords: Zoroastrianism, Magians, fire-worshipping, Turkic peoples, Central Asia

Киришүү

Бул диндин илимий аталышы зороастризм болгону менен ал Орто Азияда мусулман булактар аркылуу мажусий дини, ал эми карапайым эл тарабынан отпарастык деп таанылган. Зороастризм перстердин улуттук дини дегенибиз менен түрк элдеринин айрымдары тарабынан бир кезде дин катары кабыл алынган. Орто Азиянын эли учурда мусулман болгону менен диний адабияттарында зороастризмге таандык терминдер орун алган. Албетте бул зороастризмдин Орто Азиядагы түрк элдеринин арасында жайылганын далилдеп бере албайт. Диний адабияттагы зороастризмге таандык терминдер ислам дининин перстер же перс тили аркылуу Орто Азия аймагында жайылганына ишарат кылат. Орто Азияда ысырык жана отко болгон мамиленин зороастризмдин таасиринен улам пайда болгон деген көз караштар да бар (Ögel, 2020, 194-б). Биз аны түрк элдеринин байыркы ишенимдерин карап көргөнүбүздө зороастризмге таандык эмес экенин түшүнөбүз. Бул изилдөөдө зороастризмдин кыскача тарыхы жана ишеним негиздеринен сөз кылуу менен бирге анын Орто Азия менен байланышына кеңири токтолобуз.

Зороастрдын өмүр-баяны

Зороастрдын кайсы доордо жашаганын так көрсөткөн далилдер жок. Авестадагы Зороастрга таандык делген Гаталар менен индуизмдин ыйык тексттери Ведалардын окшоштугунан улам анын б.з.ч. 1600-1400-жылдар аралыгында жашаганын айткандар бар. Ирандагы салттык эсептөөдө Зороастрду македондук Александрдын жортуулунан (б.з.ч. 330) 258 жыл мурда жашаганы айтылат. Ал эсеп боюнча Зороастр б.з.ч. VI кылымда Ахамениддер династиясынын доорунда жашаган болот. Зороастризмдин булактарында Виштаспа падышанын Зороастрдын динин кабыл алганы жазылган. Виштаспа падыша Дарий Инин (б.з.ч. 522-486) атасы Гистасп (б.з.ч. 570-495) болгонуна караганда, Зороастрдын б.з.ч. VI кылымдарда жашаганы чындыкка жакыныраак болот (Gündüz, 2007, 508-б). Ошондой эле Зороастрдын жашаган жылы тууралуу түрдүү көз караштарды эсепке алып, анын болжол менен б.з.ч. VIII-VI кылымдарда жашаганын кабыл алгандар да бар (Oymak, 2003, 50-54-бб).

Зороастрдын үй-бүлөсү тууралуу маалыматтарда атасынын аты Порушаспа, энесинин аты Дугдова, жыйырма жаштарында Исад-вастра аттуу уулу жана андан кийин үч кызы болгону айтылат. Атасы жергиликтүү дин кызматкери болгон. Зороастр жыйырма жашка келгенде жалгыздыкты эңсеп, тоолорго жана элден оолак жайларга бат-баттан каттай баштайт. Отуз жашында сыйынуу максатында дарыядан суу алып чыккан кезде Ахура Мазданын периштеси Воху Мана келет. Воху Мана ага кудайдын кабарын угузат жана аны Ахура Маздага алып барат. Мындай окуя кийин да кайталанат жана Зороастр өзүнүн доорундагы көп кудайлуу ишенимге каршы күрөштү баштайт (Gündüz, 2007, 509-б; Oymak, 2003, 62-б). Зороастрга чейин ал аймакта көптөгөн кудайларга сыйынып, тоо жана сууларга арнап жаныбарларды курмандыкка чалышкан. Диний ритуалдарды аткарган кечилдер элден түшкөн белектер менен тиричилик кылышкан. Бирок, сыйынуучу жай жана ибадатканалары болгон эмес. Индиядагы Митра кудайга урмат көрсөтүшкөн жана Индиядагы сома ичимдигинин ордуна хаома ичимдигин ичишкен (Sarıcıoğlu, 2004, 123-б). Зороастрдын атасы дин кызматкери болгонун жана Зороастр өзү да көп кудайлуу ишенимге каршы күрөшкөнүн эске алганда, ал байыркы перстердин ишенимине каршы чыгуу менен таанылган. Перстердин байыркы ишеними аны менен жок болуп кетти дегенди түшүндүрбөйт (Alıcı, 2012, 551-б).

Кала берсе Зороастрдан алдыңкы доордогу Митра жана Веретрагна/Бахром Язаталардын¹ ичине кирип калган (Sarıkçüoğlu, 2004, 127-б). Бул Зороастрдын доорунан кийин зороастризмдин перстерди байыркы ишенимдери менен жуурулушуп кеткенин көрсөтөт.

Зороастр өзү төрөлүп өскөн аймакта пайгамбарлык милдетин баштаганы менен он жылдын ичинде туугандарынан бирөөнү гана ишендире алат.² Андан соң чыгыш тараптагы Виштаспа падышанын өлкөсүнө көчөт жана пайгамбарлыгын улантат. Виштаспа падыша Зороастрдын пайгамбарлыгын кабыл алгандан кийин абал өзгөрөт. Зороастр падышанын кеңешчисинин кызына үйлөнөт жана карындашын да падышанын башка кеңешчисинин никесине берет. Зороастр хан сарайдагы статусун күчтөндүргөндөн кийин ишмердүүлүгүн кеңейтет. Хан сарайдагы статусу аны падышага жакындатат. Ошентип согуштардын биринде Виштаспа падышанын кошуналары түрк элдери менен болгон согушта же жарадар болуп өлөт, же өлтүрүлөт (Gündüz, 2007, 509-б). Айрым булактарда Зороастр отко сыйынып отурган кезде ага кол салуу болуп, анын натыйжасында өлгөнү айтылат (Оумак, 2003, 60-б). Зороастризмде от культу Зороастрдан кийин пайда болгондуктан бул маалыматтан шектенүүгү акыбыз бар.

Зороастрдын Бактрияда жашаганын жана ал жерден Харезмге көчүп кетүүгө мажбур болгонун, ал эми Виштаспа Харезмдин акыркы падышасы болгонун айткандар да бар (Аго, 2014, 204-б). Учурдагы абал менен сүрөттөй турган болсок, Бактриянын аймагы азыркы Тажикстан менен Өзбекстандын түштүгүн жана Афганистандын түндүгүн өз ичине камтып турган. Бактрия аймагы перс империясына Ахаменид династиясынын негиздөөчүсү Кир II (б.з.ч. 559-530) доорунда каратылган (Кухарчик, 2009, 115-б). Мунун негизинде Зороастр жана зороастризмдин тарыхын Орто Азия аймагындагы перс тектүү элдер менен байланыштырсак болот.

Зороастризмдин ишеним негиздери

Зороастризмдин ишеним негиздерин доорлорго бөлүп кароо керек. Анткени, Зороастрдын доорунда монотеизм ишеними байкалса, Зороастрдан кийинки доордо дуализм ишеними пайда болгон. Ошондуктан зороастризмдин ишеним негиздерин монотеизмден дуализмге карай оогонун көрөбүз. Алгачкы этапта Ахура Мазда жалгыз кудай болсо, кийинки этапта анын атаандашы катары Ангра Маинью чыккан. Натыйжада жакшылыктын кудайы Ахура Мазда болуп, ал эми Ангра Маинью жамандыктын кудайына айланган (Мурзараимов, 2022, 54-55-бб).

Жакшылыктын кудайы катары Ахура Мазда жалаң жакшылыкка таандыктарды жаратса, анын атаандашы катары жамандыктын кудайы Ангра Маинью жалаң жамандыкка таандыктарды жаратат. Жакшылык менен жамандыктык, ак менен каранын ортосундагы күрөштүн булагы Ахура Мазда менен Ангра Маиньонун аракетине байланыштырылат (Gündüz, 2007, 516-б).

¹ Язата Байыркы Иранда кудай деген мааниде колдонулган. Анын көптүк түрү “йездан” деп аталат. Авестанын тилинде язата “табынууга ылайыктуу” деген маанини билдирет. Зороастр ал сөздү колдонбогону менен анын доорунан кийин Авестага кирип калган. Зороастр бир гана Ахура Маздага табынууга үндөгөн. Ал эми андан кийин Ахура Мазда жараткан периште же улуу күчтөр да язаталардын катарын толуктаган. Караңыз: (Mehmet Alıcı, 2013, 512-б).

² Зороастрдын айткандарын кабыл алган тууганынын аты Медйомах (?) болгон делет. Ал Зороастрдын атасы Порушаспанын бир тууганы Арастинин уулу болгону айтылат. Караңыз: (Оумак, 2003, 71-б).

Жакшылык менен жамандыктын ортосундагы күрөш Ахура Мазда жана Ангра Майнью тарабынан жүргүзүлөт. Күрөш Ахура Мазданын да, Ангра Майньюнун да руханий жардамчылары аркылуу ишке ашырылат. Акырында Зороастрдын урпагынан Саошьянт аттуу куткаруучу келет жана күрөш Ахура Мазда жана анын тарапкерлеринин жеңиши менен аяктайт (Sinanoğlu, 1998, 496-6).

Зороастризмдин ишеним негиздери көп маалыматты камтыгандыктан аны өз алдынча изилдөө керек. Андыктан ишенимдери тууралуу айтылган кыскача маалыматтан кийин биз зороастризмдин тарыхына байланыштуу сөздү улайбыз.

Зороастризмдин жайылуусу жана калыптануусу

Зороастризм арий элдердин арасында пайда болгон. Арийлер же болбосо арийан деген термин Индия, Европа жана Ирандагы уруулар бөлүнө элек кездеги аталыш болчу. Арийлердин бир бөлүгү Кавказия тараптан азыркы Орусиянын жолу менен Иран тарапка, ал жерден Анатолия аймагына өтсө (Menek, 2022, 6-6), бир бөлүгү б.з.ч. 2000-жылдардын орто ченинде Чыгыш Европа тараптан Индиянын Түндүк-Батыш тарабын, андан соң бүтүндөй Индияны басып алган (Yitik, 2015, 320-6). Арий жана ага уланган -ан мүчөсү арийлер жашаган аймак дегенди билдирет. Арийлер жашаган аймактан улам Иран деген жердин аты келип чыккан (Menek, 2022, 4-5-66).

Арийлер азыркы Түркменистандын аймагынан Ирандын аймагына барып жайгашкан кезде көчпөй калып кеткен туугандарын “тур” деп аташкан. Ал эми чыгыш тараптан түрк элдери акырындык менен көчүп келип жайгашкандан кийин “тур” деген аталыш түрк элдерине оогон (Bilgin, 1995, 128-129-66).

Зороастр өзүнүн тарапкерлерин чындыктын жана адилеттүүлүктүн жолдоочулары деген мааниде “ашаван” деп атаган. Ал эми Зороастрдан кийинки доордо Маздага табынгандар деген мааниде “маздайесна” деп өзгөргөн. Зороастризмге сырттан берилген аталыштардын башында “маги” же “мажусий” деген терминдер турат. Тарыхчы Геродот жана грек булактарында “маги/мег” деген аталыш зороастризмдин кечилдерин сүрөттөгөн. Ал Авестада “могу”, байыркы перс тилинде “магу-пати”, пехлеви тилинде “мог/мовбед” болуп өзгөрүп отуруп, грекчеге “маги/мег” болуп өтүп, андан сирия тили аркылуу арап тилине “мажус” болуп өткөнү божомолдонот. Чындыгында зороастризмде кечилдер “мобед” деп аталат (Alisi, 2012, 552-553-66). Ошондой эле Байыркы Иранда табияттан сырткы күчтөрдү колдоно алган мидияндардын кечилдер классы “магуш” деп аталган жана пехлеви тилинде “магу” деген сөз сыйкыр дегенди билдирген. Батыш тилдериндеги магия деген сөздүн түпкүрү да ушуга барып такалат (Тапу, 1992, 501-6). Демек, батыштыктар зороастризмди дин кызматкерлеринин аты менен атаган.

Зороастризмдин ыйык китеби Авеста 5 (беш) бөлүмдөн турат. Анын ичинен Ясна деген бөлүмдөгү Гаталар гана Зороастрга таандык делет. Митра, Анахита, Хаома сыяктуу жогорку күчтөр Гаталарда сөз кылынбагандыктан алардын кийинки доордо Авестага кирип калганын далил катары айтышат (Alisi, 2012, 554-557-66).

Сасаниддер доорунда Авестанын жаңы түшүндүрмөсү пайда болгон. Доор алмашкандыктан Авестаны өздөрүнүн ишенимдерине ылайык жоромолдошкон жана ал Зенд Авеста деп аталган. Бул зороастризмдин баштапкы абалынан өзгөргөнүн билдирет. Зороастрдын доорунда от табынуучу каражат катары каралбаганы менен Сасаниддер

доорунда табынуучу каражатка айланган жана өлкө боюнча атешгеде/атешгах³ курулган. Сасаниддер доорунда от Ахура Мазданын уулуна айланган. Нооруз майрамы да Сасаниддер доорунда зороастризмдин ыйык күндөрүнүн катарына кошулган жана “ног роз” деп аталган (Mehmet Alici, 2012, 562-563-66).

Авестада ошол кезде зороастризм жайылган аймактар Согдиана/Согд, Маргиана/Мерв, Бактрия/Балх, Нисайя/Маймана (?), Герат, Кабул, Гандхара/Кабул-Пакистан, Газни, Горган, Арахозия/Афганистан-Пакистан, Дрангиана/Систан, Рага/Рей, Чарх/Газни-Кабул, Бунер, Пенжаб, Рангха/Кабул-Куррам деп берилген (Bilgin, 1995, 127-128-66; Дорошенко, 1982, 27-6). Авестадагы аймактар учурда дээрлик толугу менен өзгөрүп кеткен. Ошондуктан учурдагы аталыштарына жакын аймактар көрсөтүлдү.⁴ Аталган аймактарда учурда да арийлердин урпагы болуп эсептелген перс тилдүү элдердин жашап жатканын эске алганыбызда, анда зороастризмдин Орто Азия аймагында кандай жол менен келгенин божомолдоп көрсөк болот.

Кандай болгондо да зороастризмдин Орто Азия аймагында кантип жайылганын так кесе айтуу кыйынга турат. Иранда манихеизм пайда болгондон кийин зороастризм Орто Азияга карай багыт ала баштаган. Орто Азиянын айрым элдери перс тилинде сүйлөгөндүктөн зороастризмдин өзүнө оңой жол менен тарапкер тапканын ойлосо болот. Анын үстүнө түрк элдери эч бир динге каршы кысым көрсөткөн эмес. Ирандагы кагылышуулардан улам да зороастризмди кармангандар түрк элдери жашаган Орто Азия аймагына көчүп келе баштаган. Өзгөчө Бухара, Самарканд, Пайкенд зороастризмдин очогуна айланып, мусулман аскерлер аймакка келген кезде Мавераннахрда зороастризм басымдуулук кылып турган. 630-жылдарда кытайлык саякатчы Самаркандда буддисттерге таандык эки бош монастр болгонун, ал жерде буддист кечилдердин чогулуусуна тоскоолдук кылган жана кечилдерди от менен кууп жүргөн зороастристтерге көзү түшкөнүн жазган (Günay - Güngör, 2007, 181-184-66). Арап аскерлер Орто Азияга келген кезде жергиликтүү элдин көпчүлүгү зороастризмди карманган, ал жерде атешгах деп аталган отко сыйынуучу жайлар жана буттар да болгон. Араптар аларды өздөрүндөгү мажус деген термин менен атаган (Grenet, 2015, 130-6). Арап географтар Х кылымда Самарканддын айланасында зороастристтер болгонун, сууну көзөмөлдөп берүү кызматы үчүн алар жизя салыгынан бошотулганын кабар берген. Самаркандга жакын аралыктагы Фринкенден табылгандар моңгол баскынчылыгына чейин зороастристтердин өлүк көмүү жөрөлгөсү улантылганын көрсөткөн. Андан соң Орто Азияда зороастризмдин изи толугу менен жоголуп кеткен делген менен Памир жана Бадахшанда XIII кылымда да зороастризмди кармангандардын жашаганына күбөлөр болгон (Grenet, 2015, 145-6).

Зороастризмдин дүйнөлүк динге айлануу жараяны

Зороастризм улуттук дин болгону менен анын бир кездерде дүйнөлүк динге айланганын көрөбүз. Алгачкы жайылуу процесси жалаң перс тилинде сүйлөгөн элдердин арасында жүргөн. Учурда Индияда жашаган зороастристтерди жергиликтүү эл парси деп атагандыктарынын себебин да зороастризмдин перс тилинде сүйлөгөн элдер менен байланыштуу экенин көрсөтөт. Ошондой болсо да зороастризм түрк элдеринин арасында өзүнө тарапкер топтой алган.

³ Ирандагы зороастристтер отко табынуучу ибадатканасын атешгеде, ал эми Индиядагы зороастристтер агиари дешет. Караңыз: (<https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/agiary.htm> 21.04.2024).

⁴ Салыштырып көрүңүз: <https://www.iranicaonline.org/articles/avestan-geography> 09.11.2023

Каспийге төккөн азыркы Ирандын аймагындагы Горган дарыясынын айланасын басып алган түрк уруулары аймактын маданиятынын таасиринен улам зороастризмди кабыл алышкан. Бартольд бул окуяны Сасаниддер күч менен жеңе албаган кошуналарын диний үгүт менен жеңүүгө аракет кылган деп жоромолдогон. Согдиана аймагындагы буддизмдин таасирин зороастризмдин жок кылуусун да жогорудагы пикири менен түшүндүргөн (Barthold, 2013, 32-б).

Андай деген менен зороастризмди түрк элдеринин арасынан өз эрки менен кабыл алгандар да болгон деген тыянак чыгаруу мүмкүн. Карлуктар менен кытайлардын ортосундагы аймакта жашаган тогуз огуздар/уйгурлар манихеизмди кабыл алганга чейин зороастризмди кабыл алышкан болчу. Манихеизм алгач тогуз огуздардын борборун колго алып, акырындык менен аймактагы зороастризмдин ордун да баскан (Barthold, 2013, 40-41-бб). Зороастризм уйгурдардын арасында X кылымга чейин жашап, андан соң жоголуп кеткен делет. Өзгөчө арап саякатчылардын эскерүүлөрүндө да уйгурдардын отко табынганы жазылган. Бирок, шаардагылар манихеизмди жактаса, айылдагылар зороастризмди жактаганын унутпоо керек. Манихеизмден айырмаланып зороастризм үгүт ишин жүргүзбөгөндүктөн ислам келген кезде акырындык менен аймактан толук жоголуп кеткен (Abudukelimi, 2006, 40-41-бб).

Жети-Суу аймагына Согдианадан келген топтор жайгашкан соң аймакта зороастризм жана маздаизм жайылган делет. Ошондуктан зороастризмге таандык издер табылган жерлерде согдианалык топтор жашаган деген натыйжага барылат (Ögel, 2020, 192-193, 342-б). От культуна улам түркиялык изилдөөчү Бахаеддин Өгел Түрк кагандыгы зороастризмди кабыл алган болушу мүмкүн деген оюн айткан (Ögel, 2020, 194-б). Бирок, бул маалымат башка далилдер менен бышыкталуусу керек. Түрк элдери да диний ритуал катары отту пайдаланышкан. Ошондуктан түрк элдерин колдонгон от зороастризмдин таасиринен улам пайда болгон деген пикирлер айтылган (Ögel, 2020, 193). Зороастризмде от табынуучу каражат болсо, түрк элдеринде от тазалоочу каражат болгон (Günay - Güngör, 2007, 183-б). Учурда да эл арасында отту тазалоочу каражат катары түрдүү жөрөлгөлөрдө колдонуп келишет. Андыктан түрк элдери жаман күчтөрдөн тазалануу үчүн колдонуп келген отту зороастризмдин таасиринен улам пайда болгон деген пикирге кошула албайбыз.

Араптар тарабынан Мавераннахр деп аталган аймакта мусулман аскерлерге каршы мүмкүнчүлүк тапкан зороастриттер козголоң чыгарып турушкан. Козголоңчулар түрк элдеринен, өзгөчө огуздардан да жардам алган. Кала берсе “устаф Сис” деген ат менен таанылган зороастрит козголоңчу өзүнүн айланасына огуздардан 300 000 адамды чогулткан. Аймактагы мындан башка зороастриттер тарабынан чыгарылган козголоңдорго да түрк элдеринен катышуучулар болгонун эске алганда, зороастризмдин түрк элдери же уруулары арасында жайылганын айтсак болот (Oymak, 2002, 378-379-бб).

Жалпылап алгандагы окуялар зороастризмдин түрк элдеринин арасында көп деле жайыла албаганын көрсөтөт. Ошондой болсо да зороастризм бир гана перс элдери менен чектелип калбастан, түрк элдеринин арасында келгенде улуттук дин статусун аттап өтө алган. Анткен менен дүйнөлүк диндерчилик үгүт ишин жүргүзгөн эмес.

Корутунду

Зороастризм учурда улуттук дин болуп эсептелет. Улуттук дин өзүнүн улутунан башка улутка үгүт ишин жүргүзбөйт жана башка улуттан өзүнө мүчө кабыл албайт. Бирок, перс элдеринин арасында пайда болгон зороастризм түрк элдеринин арасына келгенде дүйнөлүк динге айланган. Ага карабастан зороастризм түрк элдеринин арасында таасирдүү из калтыра алган эмес. Түрк элдеринин арасынан жоголгондон кийин зороастризмдин дүйнөлүк динге айланганын көрө албайбыз.

Кыргыз адабиятында зороастризмге таандык терминдер орун алган. Учурда анын баарын ислам терминологиясынын ичинде айтып келебиз. Зороастризмге таандык терминдердин кыргыз адабиятына кирип калуусу зороастризмдин кыргыздар арасында жайылганын далилдеп бере албайт. Тескерисинче, зороастризмге таандык терминдер кыргыз адабиятында ислам аркылуу кирип калды. Бул исламдын Орто Азияда перс элдери же перс тили аркылуу жайылганынан кабар берет. Кыргыз адабиятында кудай, периште, дөө, пери, пайгамбар, намаз, бейиш, тозок сыяктуу зороастризмге таандык терминдерден сөз кылсак болот. Биз мындан перс элдери исламды өздөрүндөгү терминдер аркылуу кабыл алганын түшүнө алабыз. Ал эми кыргыздар арасында ислам дини перс тили аркылуу жайылгандыктан зороастризмге таандык терминдер толук түрдө исламдык терминдерге айлана алды. Демек, кыргыз адабиятындагы зороастризмге таандык терминдер ислам аркылуу келген.

Түрк элдеринин отко жасаган мамилесинен улам зороастризмдин түрк элдеринин арасында жайылганын, кала берсе зороастризмдеги ыйык оттун түрк элдери тарабынан кабыл алынганын айтып келишет. Ал пикирге каршы да пикирлер айтылган. Чындыгында түрк элдери колдонгон от менен зороастризмдеги оттун байланышы жок экенин көрөбүз. Анткени, түрк элдери отту жамандыктан арылуучу каражат катары көрүшкөн. Ал эми зороастризмде от ыйык болуп эсептелген жана ал табынуучу каражат болгон. Зороастризмдеги отту кирдетип койбоо үчүн дин кызматкерлери оозу жана мурдуларын бет кап менен жаап, отунду да тазалап салышкан. Отко табынгандар да белгилүү аралыктан өтпөй туруп табынышкан. Түрк элдериндеги тазалоочу от менен зороастризмдеги табынуучу оттун ортосунда чоң айырмачылыктар бар.

Колдонулган адабияттар

1. Abudukelimi, Bumairimu. (2006). *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları (Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
2. Alıcı, Mehmet. (2012). “Genel Hatlarıyla Mecusilik ve Zerdüş’tün Modern Takipçileri”. *Ortadoğu Yıllığı 2011*, 549-578-66.
3. Alıcı, Mehmet. (2013). “Yezdân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 43-т. 512-513-66.
4. Aro, Jussi. (2014). “Zerdüş’t Muamması”. Котор. Esko Naskali. *Marmara Türkiyat Araştırmalar Dergisi* 1/2, 197-208-66.
5. Barthold, V. V. (2013). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Котор. Ragip Hulusi Özdem. Даяр. Kazım Yaşar Koprman-İsmail Aka. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2-басым.

6. Bilgin, M. Sırraç. (1995). *Zaratushtra (Zerdüşť) Hayatı ve Mazdaizm*. İstanbul: Berfin Yayınları.
7. Grenet, Frantz. (2015). "Zoroastrianism in Central Asia". *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. ed. Micheal Stausberg vd. Oxford: John Wiley & Sons, Ltd. Published. 129-146-66.
8. Günay, Ünver - Güngör, Harun. (2007). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
9. Gündüz, Şinasi. (2007). "Mecusilik". *Yaşayan Dünya Dinleri*. ed. Şinasi Gündüz. Ankara: DİB Yayınları. 507-527-66.
10. <https://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/temples/agiary.htm> 21.04.2024.
11. <https://www.iranicaonline.org/articles/avestan-geography> 09.11.2023
12. Menek, İbrahim Halil. (2022). "Antik Çağın Görkemli Medeniyeti: Ahameniş İmparatorluğu". *Artuklu Kaime Uluslar arası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi* 5/1, 1-26-66.
13. Oymak, İskender. (2002). "Türkistan'da Zerdüşťlüğü'nün Yayılması ve Etkileri". *Türkler*. ed. Hasan Celal Güzel ж.б.лар. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 3-т. 375-384-66.
14. Oymak, İskender. (2003). *Zerdüşťlük (İnanç, İbadet, Adetler)*. Elazığ.
15. Ögel, Bahaeddin. (2020). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 7-басым.
16. Sarıkçıoğlu, Ekrem. (2004). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
17. Sinanoğlu, Mustafa. (1998). "Hürmüz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 18-т. 495-496-66.
18. Tanyu, Hikmet. (1992). "Büyü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 6-т. 501-506-66.
19. Yitik, Ali İhsan. (2015). "Hinduizm". *Dinler Tarihi El Kitabı*. ed. Baki Adam. Ankara: Grafiker Yayınları. 319-351-66.
20. Дорошенко, А. Р. (1982). *Зороастрийцы в Иране*. Москва: издательство "Наука".
21. Мурзараимов, Бакыт. (2022). *Диндер тарыхы*. Бишкек: "Из-Басма" басмаканасы.
22. Кухарчик, Юлия. (2009). "Бактрия как политическая единица Персидской империи". *Электронный научный журнал SCRIPTORIUM: история древнего мира и средних веков* 3, 114-117-66.